

AKADEMİK NİZAMİ CƏFƏROVUN ETNOLOJİ ARAŞDIRMALARI

Müxtəlif etnoslar haqqındakı axtarışların, mülahizələrin tarixi əski dövrlərdən başlasa da, etnosları öyrənən etnosşünaslığın, yaxud etnologiyanın avtonom bir elm kimi təşəkkülü XIX əsrin ortalarına aiddir.

Etnologiya elminin müstəqil bir elm kimi formalaşdığı dövrdən müxtəlif mənşəli etnoloqların etnosşünaslığı zənginləşdirən tədqiqatları meydana çıxdı ki, bu tədqiqatlar bu günümüzdə qədər davam edir.

Azərbaycanda etnologiya elmi ilə bağlı sistemli tədqiqat aparan alimlərdən biri də N.Cəfərovdur. Alimin etnoloji araşdırmalarının zəngin elmi-metodoloji mənbələri vardır ki, şübhəsiz ki, bu mənbələri təhlil etmədən etnosşünaslığın ən kardinal sualı olan “etnos nədir”ə cavab tamaq mümkün deyil.

N.Cəfərov araşdırmalarında etnologiya və ya etnosşünaslıq elminin əsas anlayışı olan “etnos”la bağlı görkəmli etnoqraf-etnoloqların tədqiqatlarına nəzər yetirmişdir. Belə ki, alim görkəmli etnoqraf-etnoloq Y.V.Bromleyin “Etnos nəzəriyyəsinin öçerkləri” kitabına istinadən “etnos”, “etnik qrup”, “etnik xüsusiyyətlər”, “etnik əlamətlər” anlayışları ilə bağlı P.Topınarın, A.Bastianın, J.Denikerin, S.M.Şirokoqorovun... təriflərini təqdim edir. Dilçi belə bir strateji nəticəyə gəlir ki, ilk etnosşünasların əsas vəzifələrindən biri mümkün qədər zəngin etnoloji material toplamaq, digəri “etnos nədir” sualına aydın cavab vermək idi (6,s.6).

Dilçi “etnos” anlayışının daha aydın dərki üçün L.N.Qumilyovun etnosun mənşəyi (etnogenezi) nəzəriyyəsinə istinad edir. Və belə bir nəticə təqdim edir ki, etnos etnogenetik prosesin yekunu olduğuna görə hər hansı xalqın etnik mənşəyinin düzgün metodologiya ilə araşdırılması üçün “etnogenezi”dən “etnos”a yox, “etnos”dan “etnogenezi”ə doğru prinsipi, başqa sözlə retrospektiv prinsip əsas götürülməlidir (6,s.9).

Dilçi görkəmli etnoloqlar Y.V.Bromleyin, L.N.Qumilyovun etnosşünaslıq (etnologiya) ilə bağlı araşdırmalarını təhlil etdikdən sonra “etnos” anlayışına tərif verir. Alimin fikrincə, etnos eyni təbii mənşəyə malik elə bir insan topluluğudur ki, onun üzvləri özlərini həmin topluluğun bilavasitə tərkib hissəsi saymaqla mövcud vərdiş texnologiyalarına ən əzi təhtəlsüür olaraq əməl edirlər (6,s.10).

Alimin etnoloji araşdırmalarının, fikrimizcə, üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, o, etnosları öyrənən etnologiya elminin fundamental (kardinal) tematikasının, eləcə də problematikasının elmi-nəzəri arsenalını müəyyənləşdirə bilir. Dilçi bu problemləri, mövzuları belə

qruplaşdırır: 1) etnosun mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi; 2) etnosun mentaliteti, etnik-mədəni xarakteri barədə aydın təsəvvür yaradılması; 3) etnosun diferensiasiyası və ya müxtəlif tayfalar, xalqlara, millətlərə bölünməsi prosesinin mümkün qədər dəqiq sxemləşdirilməsi və ya modelləşdirilməsi; 4) bu və ya digər etnosun diferensiasiyasının təzahürü olan (eyni etnik mənşədə birləşən) müstəqil xalqların münasibətləri (etnik diferensiasiya ilə integrasiyanın qarşılıqlı əlaqələri) (1,s.3).

“Etnos – insan cəmiyyətinin elə bir təbii təzahür formasıdır ki, özünün fundamental universal xüsusiyyətləri ilə meydana çıxıb həmin xüsusiyyətləri genetik (potensial) olaraq bütün tarix boyu daşımaqda davam edir” deyən N.Cəfərovun etnologiya elminin bu dörd mühüm probleminin həlli yolları barədə də müəyyən fikirləri vardır. Alimin fikrincə, etnologiya elmi bu fundamental problemlərin həlli üçün ənənəvi (və universal) elmlərin – arxeologiya, etnoqrafiya, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq, siyasətşünaslıq və s. araşdırmalarına çox hallarda isə həmin elmlərin əməkdaşlığına əsaslanmalıdır (6,s.16).

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmalarında dil faktoruna daha çox önəm verilməsi təsadüfi sayıla bilməz. Alimin fikrincə, hər hansı etnosun etnoqrafik müəyyənliyini göstərən, nümayiş etdirən ən mühüm əlamət onun ümumiyyətlə vasitəsi olan dilidir. “Xalqın ruhu” (V.fon Humboldt) sayılan dil etnosu formalaşdıran elə bir hadisədir ki, çox böyük etnik-mənəvi enerjiyə malikdir və etnos müəyyən coğrafi ərazi ilə yanaşı həm də müəyyən “dil məkanı”nda mövcud olur (3,s.105).

Məlum olduğu kimi, dil etnoqrafiya, etnopsixologiya və etnokulturologiya ilə bilavsiyə bağlıdır. Dil hər hansı bir etnosun (xalqın) etnik (milli) mənəvi aləminin ən mühüm göstəricisidir.

Etnoşünaslığın (etnologiyanın) komponentləri içərisində etnolinqvistika və etnokulturologiyanın əlaqələri barədə də N.Cəfərovun müəyyən fikirləri vardır. Dilçinin fikrincə, etnolinqvistika etnoşünaslığın tərkib hissəsi kimi, görünür, daha çox etnokulturologiya ilə bağlıdır ki, burada dilin etnosdaxili ünsiyyət vasitəsi olması ilə yanaşı, ən mühüm mədəniyyət amili və ya materialı olaraq istifadə edilməsi nəzərdə tutulur (6,s.13).

Dil etnosun (eləcə də etnos üzvlərinin) milli mənsubiyyətini təyin edə biləcək ən mühüm və ən etibarlı faktordur. “Dil özünün işarələr sisteminin bütün şərtliliyi ilə yanaşı, mənsub olduğu etnosa o qədər yapışmış, onun xarakteri ilə o qədər motivləşmişdir ki, analitik təhlil səviyyəsində dildən etnoloji fenomen bəhs edilməsə, etnos nəzəriyyəsi heç vaxt mükəmməl sayıla bilməz” deyən N.Cəfərov dilin etnosun (xalqın), eləcə də fərdin taleyindəki mühüm rolu barədə “Ümumi dilçilik” dərslində yazır: “Dil, ilk növbədə, hər hansı bir etnosa (xalqa) mənsub olub onun mənəvi-kommunikativ bütövlüyünü təmin edən elə bir fenomendir ki, fərd öz etnososial kimliyini, hər şeydən əvvəl, onunla müəyyənləşdirir. Və eyni zamanda fərdin, bir tərəfdən, mənsub olduğu etnos daxilində müxtəlif coğrafi ərazilərə (dialektlərə), ictimai təbəqələrə, zümrələrə, qruplara (sosial dialektlərə), peşə-fəaliyyət sahələrinə (funksional üslublara) və s. mənsubiyyəti, digər tərəfdən, doğma etnosdan bu və ya digər səbəblə ya daimi, ya da müvəqqəti olaraq kənara çıxmaları dil amilinin fəal iştirakı ilə baş verir” (4,s.125).

Göründüyü kimi, dil, bir tərəfdən, etnosun (xalqın) doğurduğu və ona mənsub olan bir hadisədirsə, digər tərəfdən, dil xalqın (etnosun) mənsubiyyətini təyin edə biləcək ən mühüm hadisədir.

N.Cəfərovun etnolinqvistikanın əhatə dairəsinə daxil etdiyi mövzulardan biri də “dinlərin dilləridir”. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, etnoşünaslığın, yaxud etnologiyanın tərkib hissələrindən biri də etnoreligiya adlanır ki, burada etnosun təşəkkülündə dinin rolundan bəhs edilir. Etnolinqvistikada isə din yaratmış dillərin statusundan bəhs edilir. Dilçi yazır ki, dinin dili bizim “insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi” kimi tanıdığımız adi dildən xeyli fərqlənir. Və əsas fərq də ondan ibarətdir ki, bu dil ali üslubi xarakteri (və strukturu) etibarilə fəvqəladə (eyni zamanda heç bir polemikaya gəlməyən) müqəddəs metafizik izharın dili olub bir-biri ilə sıx bağlı zəngin simvolik-obrazlı mühakimələr sistemindən ibarətdir (5,s.62).

Dilçi onu da qeyd edir ki, ilk dinlər, tamamilə təbiidir ki, ilk inkişaf etmiş dillərin formalaşdığı məkan (və zaman)larda meydana gəlmişdir. Bu isə o deməkdir ki, müqəddəs metafizik izhar üçün eyni səviyyədə dil materialı tələb olunur. Və dini təfəkkürün təcrübəsindən, yaxud ifadə sınağından

bu və ya digər dərəcə də çıxmış dillər, heç şübhə yoxdur ki, dünyanın ən mükəmməl dilləri olmuşdur(5,s.62).

Göründüyü kimi, dillərin tarixində dinlərin rolu olduğu kimi, dinlərin də tarixində dillərin rolu olmuşdur. Birincinin rolu ondan ibarətdir ki, o dillər ki, ilahi izharın(dinin) dili olub o dillər tarixin fəvqünə qalxa bilib.Belə ki, din populyar, kütləvi təsisat olduğundan “dinin dili” statusuna malik dillər də populyarlıq, kütləvilik qazanıb.Yəni bu, o deməkdir ki, ərəb dilinin mükəmməl, populyar dil olmasının əsas səbəbi odur ki, bu dil “Quran”ın dilidir.Həqiqətən də, islam dini ərəb dilinə tarixi nüfuz gətirmişdir.Bu faktı digər səmavi kitabların nümunəsində də göstərmək olar.Belə ki, qədim yəhudi dilinin (ivritin) tarixində “Tövrat”ın, sanskritin tarixində “Veda”ların və s. böyük rolu olmuşdur.

İkincinin , yəni dinlərin tarixində dillərin rolundan dilçi ona görə bəhs edir ki, dini də yaradan dildir, yaxud dil materialıdır.Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, dinin yayılması, yaxud təbliğ olunması dil faktoru vasitəsilə reallaşır.

Beləliklə, alimin “din yaradan dillərin xüsusi tarixi statusu vardır” tezisi, eləcə də “dillərin tarixində dinlərin rolu təsəvvür edildiyindən daha miqyaslı, daha kütləvi, daha ardıcıl olmuşdur” mülahizəsi heç bir şübhə doğurmur.

Həqiqətən də, dini mətnlər dilləri tək populyarlaşdırmır, eləcə də ədəbi dillərin tarixi əsasında dayanır. Belə ki, belə bir fikir şübhə doğurmur ki, ədəbi dilin ilk mətnləri də məhz dini mətnlər olmuşdur.

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmalarının xüsusi bir hissəsini də alimin türk etnosu ilə bağlı tədqiqatları təşkil edir. Dilçi türkologiyadan etnoloji (etnosları öyrənən) elm kimi bəhs edir.O, “Türkologiyaya giriş”in elmi-nəzəri arsenalı barədə yazır: “Türkologiyaya giriş” əsas diqqəti aşağıdakı problemlər üzərində cəmləşdirir: 1) türklərin mənşəyi; 2) müasir türk xalqlarının ortaq əcdadları olan qədim türklərin etnoqrafiyası, ictimai-siyasi quruluşu, dünyagörüşü, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s.; 3) türklərin diferensiasiyası prosesinin nəticəsi olaraq türk xalqlarının təşəkkülü, həmin xalqların ortaq və fərqli xüsusiyyətləri; 4) müasir türk dünyası: diferensiasiya və inteqrasiya” (1,s.7).

Göründüyü kimi, N.Cəfərov araşdırmasında türkologiyadan türk etnosunu öyrənən etnoloji elm kimi bəhs etməklə “türkologiya” anlayışına klassik anlamda yanaşır.

Məlum olduğu kimi, bu anlayış XIX və XX əsrlərdə fərqli-fərqli mənələrdə işlənirdi.Belə ki, XIX əsr türkologiyası (klassik türkologiya) müasir dövrdəki kimi yalnız türk xalqlarının dillərindən deyil, eləcə də mədəniyyətindən, etnoqrafiyasından, tarixindən, ədəbiyyatından və s. bəhs edirdi. N.Cəfərov da türkologiyaya klassik mənada yanaşır və onu yalnız dil məsələləri ilə məhdudlaşdırmır.Bununla bağlı olaraq dilçi “Türkologiyanın müasir problemləri” kitabında yazır: “Romanistika, germanistika, slavistika, iranistika, ərəbşünaslıq və s. kimi türkologiya da bir elm olaraq daha çox dil (dilçilik) məsələləri əsasında formalaşmışdır.Və bugün də türkoloq dedikdə etnoqraf, tarixçi, ədəbiyyatşünas...yox əsasən dilçi başa düşülür ki, fikrimizcə, bu, o qədər də düzgün deyil.Elmi-intellektual məntiq (elmin tarixi) tələb edir ki, hər hansı etnik birlik bütün tərəfləri ilə öyrənilsin.Çünki yalnız bu yolla daha mükəmməl (və obyektiv) nəticələrə gəlmək, daha əsaslı ümumiləşdirmələr aparmaq mümkündür(2,s.20).

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmalarının bir hissəsini də türklərin mənşəyi (etnogenezi) ilə bağlı tədqiqatları təşkil edir. Türklərin mənşəyi məsələsinə (probleminə) ümumi bəşəriyyətin etnogenezi (etnoslara bölünməsi) prosesinin üzvü tərkib hissəsi kimi yanaşan müəllif etnogenezi təliminin nəzəri və praktik tərəflərini nəzərə alaraq türk etnosunun formalaşması barədə müəyyən fikirlərə gəlmişdir. Alimə görə, türklər bir neçə minillik diferensiasiya prosesindən sonra e.ə III minillikdə Altay (türk, monqol və tunqus-mancur) etnik birliyindən ayrılaraq müstəqil etnos (xalq) olaraq təşəkkül tapmışdır. Altaylar kimi türklərin də ata yurdu (pravətəni) Altay dağlarının ətəkləri olmuşdur ki, buradan da Qərbə yayılaraq tədricən ata yurdu hüdudlarını Xəzər dənizinə qədər genişləndirmişlər (bu coğrafiya “Türküstan” adlanır) (1,s.52).

Dilçinin türkləri diferensiasiyası (bölünməsi), eləcə də bu prosesin nəticəsi kimi təzahür edən türk xalqlarının təşəkkülü ilə bağlı da fikirləri vardır. Alimin araşdırmalarına görə, e.ə I minilliyin

ortalarından başlayan, I minilliyin sonlarına doğru güclənən diferensiasiya prosesi II minilliyin ortalarında – türk xalqlarının təşəkkül ilə başa çatmışdır (1,s.118).

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmaları yalnız etnolinqvistika ilə məhdudlaşmayıb, etnogenez, etnoqrafiya, etnokulturologiya, etnodinşünaslıq və s. sahələri də əhatə etməklə kompleks və sistemli xarakter daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Cəfərov N. Türkologiyaya giriş, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2016, 248 s.
- 2.Cəfərov N. Türkologiyanın müasir problemləri, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2017, 204 s.
- 3.Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın etnoqrafik əsasları, Bakı, “Elm və təhsil” 2015, 216 s.
- 4.Cəfərov N. Ümumi dilçilik, Bakı, “Təhsil” nəş., 2020, 144 s.
- 5.Cəfərov N. Ədəbiyyat söhbətləri, Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2018, 388 s.
- 6.Cəfərov N., Qəribli A., Qəribli E., Türkologiya, “STV – TRANS”, Bakı, 2018, 272 s.

XÜLASƏ

N.Cəfərovun etnoloji araşdırmalarının çox zəngin elmi-metodoloji mənbələri vardır. Alimin etnoloji tədqiqatları etnologiyanın digər elmlərlə əlaqəsini, tədqiqat metodlarını, predmetini və s. öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Alimin araşdırmaları yalnız dil məsələləri (materialları) ilə məhdudlaşmır. Belə ki, etnoloji araşdırmalarda etnoqrafiya, etnodinşünaslıq, etnokulturologiya və s. kimi istiqamətlərin də nailiyyətlərinə əsaslanılır. Etnologiyanın predmeti, yaxud obyekt etnosa yeni tərif verilir.

Açar sözlər: *ethnos, dilçilik, N.Cəfərov, etnoloq, etnolinqvistika*